

EKONOMİK KALKINMADA BEŞERİ SERMAYENİN ROLÜ VE TÜRKİYE

Abdullah KESKİN^(**)

Özet: Bireysel özgürlükler ve demokrasi hızla tüm ülkelere yayılmaktadır. Bu gelişmelerin bir sonucu olarak hükümetler, vatandaşlarının refahını artırmaya yönelik çalışmalara ağırlık vermektedirler. Toplumun refah artışı ise ekonomik kalkınmayı gerektirmektedir. Ancak ekonomik kalkınma, popülist politikalarla değil, ekonomik kalkınmanın temelinde yatan dinamiklerin harekete geçirilmesiyle mümkün olabilmektedir. Bu temel dinamiklerden birisi ise teknolojik gelişmedir. Teknolojinin üretim sürecinde kullanılması, ekonomik kalkınmayı sağlayan faktör verimliliğinin yükselmesine yol açmaktadır. Teknoloji üretimi, teknolojinin üretim sürecinde kullanımı ise beşeri sermayeyle mümkün olmaktadır.

Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerin ekonomik kalkınmasını gerçekleştirebilmesi, öncelikle beşeri sermayelerini geliştirmelerine bağlıdır. Türkiye’de beşeri sermayenin kalitesi artırılmadığı sürece AR-GE faaliyetlerine kaynak ayrılmasının da bir anlamı olmayacaktır. Dolayısıyla, beşeri sermayenin kalitesinin artırılabilmesi için kaynak ayrılacak öncelikli alan eğitim olmalıdır. Eğitimin ise daha geniş bir kesime, daha kaliteli verilmesi gerekmektedir. Üniversite eğitiminin daha geniş kitlelere ulaştırılması, kapasitelerinin artırılması, yeni üniversitelerin kurulması; işsizlerin vasıflarının ülkenin ihtiyaç duyulan işgücü vasıflarıyla örtüştürülmesi; sürekli eğitim programlarıyla, çalışan kesimlerin meslek içi eğitim faaliyetleriyle vasıflarının iyileştirilmesi; kadınların meslek edindirme kurslarıyla işgücüne katılımlarının sağlanması amaçlanmalıdır. Kısacası, beşeri sermaye günümüz içsel büyüme modellerinin temelini oluşturduğundan, Türkiye, yaşam boyu öğrenme kültürünü her alanda ve toplumun tüm bireylerini kapsayacak biçimde hayata geçirmeyi hedeflemelidir.

Çalışmanın amacı, beşeri sermaye kavramını, beşeri sermaye ile ekonomik kalkınma ilişkisini, Türkiye’nin kalkınma sorununu ve beşeri sermaye açısından durumunu diğer ülkelerle karşılaştırarak incelemektir. Çalışmada, daha önce konu ile ilgili yapılmış olan teorik çalışmalara ve ampirik çalışmaların bulgularına yer verilmekte, daha sonra ekonometrik bir model çerçevesinde, 177 Birleşmiş Milletler üyesi ülke verileri kullanılarak, beşeri sermaye ve ekonomik kalkınma ilişkisi çoklu doğrusal regresyon modeli kullanılarak bir kesit çalışmasıyla test edilmektedir. Çalışma, ekonomik kalkınma için beşeri sermayenin önemini ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Beşeri Sermaye, Ekonomik Kalkınma, Beşeri Kalkınma Endeksi, Türkiye

Abstract: Individual freedoms and democracy spread across all countries very fast. As a result of these developments, governments have to pay more attention to the policies that increase the welfare of their citizens. The increase in the welfare of the society requires economic development. But, the economic development is only possible with the activation of fundamental

^(**)Bu makale 26-28 Aralık 2007 tarihleri arasında İstanbul’da düzenlenen 6. Uluslararası Bilgi, Ekonomi ve Yönetim Kongresi’nde sunulan ve Mart 2008’de basılan Kongrenin Bildiriler Kitabı’nın 699-719 sayfaları arasında yayınlanan bildirinin geliştirilmiş halidir.

* Yrd.Doç.Dr., Afyon Kocatepe Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü

dynamics of economic development, not with the temporary populist policies. One of these fundamental dynamics is technological progress. The use of technology in the process of production has increased the factor productivity in the economic development. On the other hand, the development of technology and the use of it in the process of production are closely related with the quality of human capital.

For the developing countries, like Turkey, the realization of economic development depends on improvement of the quality of human capital. Unless Turkey achieves this, it does not make sense to allocate resources on R&D. Therefore, education must be the primary area to allocate resources to increase the quality of human capital. This requires providing better education for more people. It must be aimed to make university education available for more people by increasing capacities and establishing new universities; to match the qualification needs of industries with the qualifications of unemployed; to improve skills of workers by providing continuous education and job training programs; to provide labor force participation of women through the use of vocational education. In short, Turkey must target by implementing the life-long learning culture in all areas, since human capital forms the foundation of endogenous growth theories.

The aim of the study is to investigate the concept of human capital, the relationship between human capital and economic development, the development problem of Turkey and the position of human capital of Turkey comparing with other countries. In the study, first, related literature is reviewed and the results of the empirical studies are summarized, then the relationship between human capital and economic growth is tested using a multi-linear regression model on the data of 177 member countries of United Nations. The study reveals that human capital is very important for economic development.

Key Words: Human Capital, Economic Development, Human Development Index, Turkey

I. Giriş

Son yarım asırlık zaman dilimi içinde dünya nüfusunda ve üretimindeki artış giderek hızlanırken, üretimin nüfustan çok daha hızlı arttığı görülmektedir. Bu gelişme, bir taraftan Malthus'un üretim artışı ve nüfus artışı ile ilgili teorisinin geçersizliğini bir kez daha teyit ederken, diğer taraftan da geleneksel [Klasik ve Neo-Klasik] büyüme teorilerini, büyümeyi açıklamada yetersiz kılmaktadır. Üretim artışının nasıl bu kadar hızlı gerçekleşebildiği ve dünyanın daha fazla nüfusu besleyebilir hale geldiği; gelecekte nüfus artışı ve bu artışı besleyecek üretim artışının hangi dinamiklerin etkisi altında gerçekleşeceği soruları, *İçsel Büyüme Teorileri*'nin [*Endogenous Growth Theories*]¹ ortaya atılmasına ve bu konuda hararetli çalışmalara yol açmıştır. Bu çalışmalarda, özellikle *uzun dönemde ekonomik büyümenin* en önemli itici gücü olarak *beşeri sermaye* öne çıkmaktadır.

İçsel büyüme teorileri, teknolojik gelişmenin arkasındaki itici güçlerden biri olan beşeri sermayeyi model içinde belirlenen bir değişken olarak kabul

¹ *İçsel Büyüme Teorileri* yerine iktisat literatüründe *Yeni Büyüme Teorileri* ve *Modern Büyüme Teorileri* ifadeleri de kullanılmaktadır. Bu çalışmada ilki tercih edilmiştir.

etmektedirler. Bu gelişmeler, ekonomik kalkınma çabası içindeki Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerin, beşeri sermayeyi iyileştirme yönünde yeni politikalar dizayn etmelerinin ne denli önemli olduğunu ortaya koymaktadır. Beşeri sermaye konusu hem ciddi bir teorik çalışma konusu olduğu, hem de uygulamaya dönük politik sonuçlar doğurduğu için her zaman araştırmacıların ve politikacıların ilgisini çekeceğe benzemektedir.

Günümüzde bireysel özgürlükler² ve demokrasi hızla tüm ülkelere yayılmaktadır. Bu gelişmelerin bir sonucu olarak, hükümetler vatandaşlarının refahını artırmaya yönelik çalışmalara ağırlık vermektedirler. Toplumun refah düzeyi artışı ise ancak ekonomik kalkınma³ ile mümkün olabilmektedir. Bu da, geçici popülist politikalarla değil, ekonomik kalkınmanın altında yatan temel dinamiklerin harekete geçirilmesiyle mümkün olabilmektedir. Geleneksel büyüme teorileri incelendiğinde büyümenin temel kaynakları olarak tasarruflarda ve fiziki yatırımlarda artış, nüfus (emek) artışı, sermaye stoku artışı ve emek başına sermaye stoku artışı görülür.

Büyümenin temel dinamiklerinden bir diğeri ise, içsel büyüme teorilerinde ön plana çıkan ve geleneksel büyüme teorilerinde sabit ya da dışsal varsayılan teknolojik gelişmedir⁴. Yirminci yüzyılın son çeyreğinde ve yirmi birinci yüzyılın başında dünyada teknolojik gelişme hızı katlanarak artmıştır. Teknolojinin üretim sürecinde uygulanması, ekonomik kalkınmada faktör verimliliğinde ciddi artışa yol açmıştır. Ancak teknoloji geliştirme ve teknolojinin üretim sürecinde kullanımı, ülkenin sahip olduğu beşeri sermaye ile yakından ilişkilidir; daha eğitilmiş ve deneyimli işgücü daha hızlı teknolojik ilerleme sağlayabilmektedir (Yıldırım ve Karaman, 1999: 569).

Ekonomik kalkınmada fiziki sermaye birikiminin rolü ve önemi elbette yadsınmaz. Bunun yanında teknolojik ilerleme, demokratik ortamın varlığı, girişimci sınıfının varlığı, sosyal, siyasal, dinsel, kültürel ve coğrafik koşullar gibi faktörler de ekonomik kalkınma üzerinde etkilidir (Han ve Kaya, 2006: 53). Bu faktörler, beşeri sermayenin gelişmesini olumlu yönde etkileyen önemli faktörlerdir. Bu faktörlerin oluşturduğu yapı, beşeri sermayenin yeşerdiği ve geliştiği iklim olarak da düşünülebilir. Bir ülkede bu iklim ne kadar elverişli olursa, o ülkede *uzun dönem ekonomik büyümenin* ve ekonomik kalkınmanın itici gücü olarak beşeri sermayenin gelişiminin de o kadar hızlı olması beklenir.

Bu çalışmada, beşeri sermaye kavramı, beşeri sermaye ile ekonomik kalkınma ilişkisi, Türkiye'nin kalkınma sorunu ve beşeri sermaye açısından durumu, diğer ülkelerle karşılaştırmalı olarak incelenmektedir. Çalışmada, daha

² Fikir özgürlüğü, girişim özgürlüğü, inanç özgürlüğü gibi.

³ Tanım tartışmaları halen devam eden *ekonomik kalkınma* ve *ekonomik gelişme* [her ikisinin İngilizcede ki karşılığı aynı olup "*economic development*" şeklindedir] kavramları aynı anlamda kabul edilmiş ve bu çalışmada birincisinin kullanımı tercih edilmiştir.

⁴ Klasik (Harrod-Domar) ve Neo-Klasik (Solow) Büyüme Modelleri geleneksel büyüme modelleri olarak ifade edilmiş olup; Klasik Büyüme Teorisi'nde teknoloji sabit, Neo-Klasik Büyüme Teorisi'nde ise teknoloji sabit değil ancak dışsal bir değişkendir.

önce konu ile ilgili yapılmış olan teorik çalışmalara ve ampirik çalışmaların bulgularına yer verilmekte, ekonometrik bir model çerçevesinde, yüz yetmiş yedi Birleşmiş Milletler üyesi ülke verileri kullanılarak, beşeri sermaye ve ekonomik kalkınma ilişkisi *çoklu doğrusal regresyon modeli* kullanılarak bir kesit çalışmasıyla test edilmektedir. Çalışma sonuç ve değerlendirmeye son bulmaktadır.

II. Beşeri Sermaye Kavramı Ve Beşeri Kalkınma Endeksi

A.Beşeri Sermayenin Tanımı

Beşeri sermaye [human capital] kavramının, bir sosyal kavram olarak, üzerinde birleşilmiş ortak bir tanımı bulunmamaktadır. En genel ifadeyle beşeri sermaye, toplumdaki bireylerin, üretim süreciyle ilgili olarak, bir taraftan sahip oldukları bilgilerinin, becerilerinin, yeteneklerinin, tecrübelerinin, işine karşı duygusal bağlılığının, davranışlarının ve değerlerinin ulaştığı düzeyi; diğer taraftan bedensel ve zihinsel zindeliği ya da sağlamlığı ifade eden bir kavramdır. M. Husz (1998: 9) beşeri sermaye kavramıyla, bir hane halkının ya da bir neslin üretim sürecinde kullanabileceği zamanını, tecrübesini, bilgisini ve becerisini ifade etmektedir.

Paul Theodore W. Schultz (1992) beşeri sermaye yatırımlarını kayıtlı öğrenci sayısı ile öğrenci başına eğitim maliyetinin çarpımı olarak ifade etmektedir. Beşeri sermaye teorisinin en tanınmış isimlerinden G.S. Becker (1993: 16) eğitime, sağlığa, beceri kazandırma faaliyetlerine yapılan harcamaların fiziki ya da finansal sermayeyi değil beşeri sermayeyi geliştirdiğine vurgu yapmaktadır. Bunun gerekçesini ise, fiziki ve finansal sermayeyi kişiden ayırmanın mümkün olması; ancak bir kimsenin bilgisini, becerisini, sağlığını ve değerlerini kendisinden ayırmanın mümkün olmamasıyla ifade etmektedir.

Beşeri sermaye, tanımlarda da ifade edilen yönleriyle fiziki sermayeden ayrılmaktadır. Beşeri sermayeye yapılan yatırım sosyal ilişkilerin ve sosyal yapının gelişmesine de yardımcı olmaktadır. Beşeri sermaye statik olmayıp sürekli yenilenmektedir. Beşeri sermaye, fiziki sermaye gibi stoklanmadığından, üretimde kullanılmadığında sonsuza dek yok olmaktadır. Diğer taraftan fiziki sermaye kullanılıp kullanılmama ve nerede ne zaman kullanılacağı konusunda tamamen yansız iken beşeri sermaye bu konuda yansız değildir (Karagül, 2002: 29-30).

Klasik iktisatçılar, sanayi devrimiyle birlikte, emeği sermaye mallarından ya da üretim mallarından farklı görmemişlerdir. Kâra katkısı olduğu sürece emeğin değeri söz konusu olmuş, aksi takdirde emek değersiz addedilmiştir. Böylece klasik iktisatçılar, insanları daha fazla üretim amacına hizmet eden vasıtalar seviyesine indirgemişlerdir. Oysa, çok eskilerden beri Kuzey’de ve Güney’de insanın, kalkınmanın aracı olmayıp, bilakis kalkınmanın insan için olduğu ve nihai amacının insan olması gerektiği tartışılmıştır. Aristo, A. Smith, K. Marx, J.S. Mill ve A. Marshall gibi politik iktisatçılar da

kalkınmanın insan için olduğunu kabul etmişler ve insanı bir üretim aracı olarak görmemişlerdir. Ancak yine de beşeri sermaye kavramı üzerinde [bugün durulduğu kadar] fazla durmamışlardır (UNHDR, 1996: 45).

B.Beşeri Kalkınma Endeksi⁵

Ülkelerin refah ve kalkınmışlık derecesini, çağdaş ifadesiyle beşeri kalkınma kavramını, sayısal değerlere dönüştürerek ölçümleme yapılmasını mümkün kılan *Beşeri Kalkınma Endeksi* (HDI), *Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı* (UNDP) tarafından geliştirilen hem ekonomik hem de sosyal kalkınmayı dikkate alan ve yaşam kalitesinin bir göstergesi olan çok yönlü bir ölçüttür (Han ve Kaya, 2006: 274-275). Beşeri Kalkınma Endeksi, ülkelerin zaman içindeki nispi sosyo-ekonomik gelişmişliklerini ölçerek, ülkelerarası refah karşılaştırmasında GSMH'ye bir alternatif oluşturarak, bireylerin ve hükümetlerin politika önceliklerini belirlemelerine yardımcı olmakta ve farklı ülke tecrübelerinin karşılaştırılmasını mümkün kılmaktadır (UNHDR, 1994: 91).

Beşeri Kalkınma Endeksi üç göstergeye dayanılarak hesaplanmaktadır. Birinci gösterge, yeni doğan bir kişinin umulan ortalama yaşam süresini gösteren "*ortalama ömür*"dür. İkinci gösterge, ağırlığı 2/3 olan yetişkin okuryazarlık oranı ve ağırlığı 1/3 olan ilkokulu, liseyi ve üniversiteyi içeren okullaşma oranı ile ölçülen "*eğitim durumu*"dur. Üçüncü gösterge ise, *Satın Alma Gücü Paritesi*'ne (SAGP) [*Purchasing Power Parity, PPP*] göre hesaplanan kişi başına reel milli gelirle ölçülen "*hayat standardı*"dır. Belirlenen bu üç göstergenin öncelikle ayrı ayrı endeks değerleri hesaplanır. Sonra Beşeri Kalkınma Endeksi, ortalama ömür endeksinin, eğitim durumu endeksinin ve hayat standardı endeksinin basit aritmetik ortalaması alınarak hesaplanır (UNHDR, 1996: 106).

Tüm ülkeler Beşeri Kalkınma Endeksi değerine göre üç grupta toplanır. Beşeri Kalkınma Endeksi değeri 0,800 ve üstünde olan ülkeler *yüksek beşeri kalkınma grubunu*; 0,500 ve 0,799 arasında olan ülkeler *orta beşeri kalkınma grubunu* ve 0,500'ün altında olan ülkeler *düşük beşeri kalkınma grubunu* oluştururlar (UNHDR, 2006: 275).⁶

⁵ Orijinali "*Human Development Index*" olan bu kavram, bazı Türkçe metinlerde *İnsani Kalkınma (Gelişim) Endeksi* biçiminde de kullanılmaktadır. Bu çalışmada *Beşeri Kalkınma Endeksi* ifadesi tercih edilmiştir.

⁶ Birleşmiş Milletler UNHDR 2009'da (204), ülkeleri Beşeri Kalkınma Endeksi'ne göre dört grupta sınıflandırmaktadır. Bu sınıflandırmaya göre Beşeri Kalkınma Endeksi değeri 0,900 ve üzeri olan ülkeler *çok yüksek beşeri kalkınma grubunu*; 0,800-0,899 arasında olan ülkeler *yüksek beşeri kalkınma grubunu*; 0,500-0,799 arasında olan ülkeler *orta beşeri kalkınma grubunu*; ve 0,500'ün altında olan ülkeler *düşük beşeri kalkınma grubunu* oluşturmaktadır. İlgili raporda, ilk gruptaki ülkeler gelişmiş, diğer üç gruptaki ülkeler ise gelişmekte olan ülkeler olarak zikredilmektedir.

Birleşmiş Milletler tarafından 1990 yılından itibaren hazırlanmakta olan *Beşeri Kalkınma Raporu [Human Development Report]*, beşeri sermayeye ilişkin Birleşmiş Milletler üyesi ülkelere ait istatistikleri içermekte ve bu istatistiklerin kapsamı giderek zenginleştirilmektedir. Bu raporlarda araştırılan ve hakkında istatistik üretilen konular arasında eğitim, kadın-erkek eşitliği, sivil toplum, demokrasi, insan hakları, küreselleşme, kültürel özgürlükler, sağlık, çevre, göç gibi konular öne çıkmaktadır.

C. Sosyal Sermaye

Sosyal sermaye ekonomik, sosyal ve politik yönleriyle çok boyutlu bir kavram olup, soyut ilişkiler bütünüdür. Bunun içinde insanların birlikte iş yapabilmesine imkân veren ilişki kültürü; fertlerin, toplumun resmî ve sivil kurumları arasında üyelik yoluyla fayda ve avantaj sağlama kapasitesi ve yeteneği vardır. Bir yandan bireyler, aileler ve komşular arasında, diğer yandan da toplumdaki cemaatler arasında bağlar oluşturan bir sermayedir. Bu kavramın içinde toplumun üretkenliğini ve sağlıklı olmasını etkileyen normlar, sosyal ağlar ve insanlar arasında karşılıklı itibar görme, güven duyma ve birbirine inanma vardır. Sosyal sermaye bir kişi ve grubun tekelinde olmayıp, kişiler ve/veya kurumlar arası ilişkiler ağında ortaya çıkar. İlişkiler devam ettikçe sosyal sermaye artar. İlişkiler koptuğunda sosyal sermaye yok olur. Fiziki sermaye gibi alınıp satılamaz. Finansal sermaye ile çokça karıştırılan sosyal sermayenin ana kaynağı '*insan ilişkilerindeki beceri*'dir (Saltı, 2005).

Bir ekonomide beşeri sermayenin rasyonel bir biçimde kullanılabilmesi sosyal sermayenin varlığını gerektirmektedir. Çünkü, beşeri sermaye ile sosyal sermaye arasında kuvvetli pozitif bir ilişki bulunmaktadır (Karagül ve Dündar, 2006: 70). Fukayama (2000) sosyal sermayeyi "...bir grubun üyeleri arasında paylaşılan ve onların birbirleriyle işbirliği yapmasını sağlayan, kendiliğinden oluşmuş ortak, gayri resmi değerler ve normlar bütünü..." olarak tanımlamaktadır. Dolayısıyla sosyal sermaye, toplumu oluşturan bireylere, kurumlara ve kuruluşlara ortak amaçları ve hedefleri başarmada yardımcı olan sosyal ağlar, normlar, güven ortamı ve kültürel değerler bütünü olarak algılanmaktadır.

Yüksek bir sosyal sermayenin oluşumunun ön koşullarından birisi toplumdaki bireyler ve kurumlar arasında olması gereken "*güven*" unsurudur. Toplumsal iletişimde güven, sağlıklı bir demokrasinin ve açık bir toplumun ortaya çıkmasının da ön koşullarından biridir. İletişim ise, tartışma kültürünün, empatinin ve diyalogun en önemli unsurudur. Vatandaşlar ve yöneticiler arasında açık olan iletişim kanalları katılımcı demokrasinin gelişimi için çok önemlidir. Diğer taraftan sosyal sermaye maddi sermayenin yaratılmasında; verimli, doğru amaçlarla ve topluma artı değer yaratacak şekilde kullanılmasıyla da yakından ilişkilidir. Sonuçta eğitilmiş, dünya ile yakın ilişkiler içinde, toplumsal konulara duyarlı, katılımcı, haklarının ve sorumluluklarının bilincinde olan bireyler, sosyal sermayenin bireysel yansımalarıdır.

Klasik üretim faktörleri [emek, sermaye, doğa ve girişimci], teknoloji ilave edilerek ve sermaye faktörü finansal sermaye, fiziksel sermaye yanında beşeri sermaye ve sosyal sermayeyi de içerecek biçimde genişletilerek revize edilmektedir. Çünkü, klasik üretim faktörlerine ilave olarak, çalışan kişinin bilgisini [knowledge], becerisini [skill] ve tecrübesini [experience] ifade eden beşeri sermaye ve toplumsal güvene dayanan iletişim düzeyini ifade eden sosyal sermaye yeni üretim faktörleri olarak ekonomik teoriye artık girmiş bulunmaktadır (Callois ve Aubert, 2005: 3). Beşeri sermaye ile sosyal sermaye, bilgiye dayanan teknolojinin üretiminde ve faktör verimliliğinin artırılmasında son derece önemli iki yeni üretim faktörü durumundadır.

III. Dünya’da Beşeri Sermayenin Gelişimi

Ekonomik kalkınma, beşeri sermayenin gelişimiyle paralellik gösterir. Bu değişkenlere ilişkin istatistikler ve ölçütler zamanla gelişmektedir. Bu sayede, her iki olgu arasındaki ilişkinin derecesi daha sağlıklı test edilebilir hale gelmektedir.

Dünyada beşeri sermayenin gelişimini izleyebilmek için aşağıda Tablo 1’den Tablo 4’e kadar dört tablo hazırlanmıştır. Bu tablolar beşeri sermayenin ölçütü olarak kabul gören kıstaslara göre hazırlanmıştır. Tablo 1 ve Tablo 2 kişi başına ortalama milli gelir rakamlarıyla, Tablo 3 ve Tablo 4 ise beşeri kalkınma endeksi verileriyle hazırlanmıştır.

Tablo 1: 1960-2003 Döneminde Beşeri Kalkınma Kategorisine Göre Ülke Gruplarında Yıllık Ortalama Kişi Başına Reel Milli Gelirde Büyüme (%)

Ülke Grubu	1960-1970	1970-1980	1980-1993	1990-2007
Yüksek Beşeri Kalkınma Grubu	4,3	2,8	1,5	2,0
Sanayileşmiş Ülkeler Hariç	3,9	3,7	2,5	-
Orta Beşeri Kalkınma Grubu (Çin Hariç)	2,5	4,1	1,1	4,8
Çin	1,8	9,1	8,1	8,9
Düşük Beşeri Kalkınma Grubu (Hindistan Hariç)	1,5	0,7	0,2	0,0
Hindistan	1,6	0,8	3,1	4,5
Dünya	2,6	2,8	2,9	1,6

Kaynak: Human Development Report Office, UNHDR 1996 (14) ve UNHDR 2009 (198).

Tablo 1’de yıllık ortalama kişi başına reel büyüme oranları görülmektedir. 1960-1970 döneminde yüksek beşeri kalkınma grubunda bu oran %4,3, orta beşeri kalkınma grubunda (Çin hariç) %2,5, ve düşük beşeri kalkınma grubunda (Hindistan hariç) ise %1,5 olarak gerçekleşmiştir. 1970-1980 döneminde bu oranlar sırasıyla %2,8, %4,1 ve %0,7; 1980-1993 döneminde %1,5, %1,1 ve %0,2; yine 1990-2007 döneminde %2,1, %4,8 ve %0 olarak gerçekleşmiştir. Orta beşeri kalkınma grubunda yer alan Çin’in 1970

sonrası dönemde gösterdiği performans göz kamaştırıcıdır. Yine düşük beşeri kalkınma grubunda yer alan Hindistan'ın 1980 sonrası dönemde gösterdiği büyüme performansı da dikkat çekicidir. Genel olarak yüksek ve düşük beşeri kalkınma grubunun büyüme oranlarında bir düşüş gözlenirken, 1990 sonrası dönemde orta beşeri kalkınma grubunun büyüme oranlarındaki yükseklik dikkat çekicidir.

Benzer bir gelişme dünyadaki bölgeler itibariyle, Tablo 2'de izlenebilmektedir. Buna göre, sanayileşmiş ülkelerde ortalama kişi başına reel büyüme düşerken, Doğu Asya'da oranın büyüdüğü gözlenmektedir.

Tablo 2: 1960-2003 Döneminde Bölgeler İtibariyle Dünyada Ortalama Yıllık Kişi Başına Reel Büyüme (%)

Ülke Grubuna Göre Bölgeler	1960/1970	1970/1980	1980/1990	1990/2005
Dünya	2,6	2,8	3,0	1,5
Sanayileşmiş Ülkeler	4,6	2,9	1,9	1,8
OECD	4,3	2,6	2,0	1,8
Doğu Avrupa-Bağımsız Devletler Topluluğu	5,2	5,2	1,3	1,4
Gelişmekte Olan Ülkeler	2,0	2,8	3,5	3,1
Arap Ülkeleri	2,0	3,6	-0,8	2,3
Doğu Asya	2,0	4,3	7,2	5,8
Latin Amerika ve Karayipler	2,9	3,7	-0,7	1,2
Güney Asya	1,8	0,7	3,3	3,4
Güney-Doğu Asya ve Pasifik	2,1	4,1	2,8	-
Aşağı Sahra Afrika	1,4	0,9	-1,0	0,5
Az Gelişmiş Ülkeler	0,8	-0,1	-0,1	1,8

Kaynak: Human Development Report Office, UNHDR 1996 (14) ve UNHDR, 2007/2008 (280).

Tablo 3 ve Tablo 4 beşeri kalkınma endeksi verilerine göre hazırlanmış olup, Tablo 3'de üç beşeri kalkınma kategorisine göre ülke gruplarının ortalama beşeri kalkınma endeksleri sunulmuştur. Tablo 3'e göre, yüksek beşeri kalkınma grubu ülkeleri 1960-2007 döneminde 0,856'dan 0,894'e; orta beşeri kalkınma grubu ülkeleri 0,659'dan 0,686'ya ve düşük beşeri kalkınma grubu ülkeleri 0,247'den 0,423'e çıkmışlardır. Bu rakamlardaki artış, sırasıyla %5, %4 ve %71'dir.

Tablo 3: 1960-2003 Döneminde Beşeri Kalkınma Kategorilerine Göre HDI'deki Değişmeler

Ülke Grubu	HDI 1960	HDI 1970	HDI 1980	HDI 1993	HDI 2007
Yüksek Beşeri Kalkınma Grubu	0,856	0,867	0,890	0,901	0,894
Orta Beşeri Kalkınma Grubu	0,659	0,589	0,653	0,647	0,686
Düşük Beşeri Kalkınma Grubu	0,247	0,313	0,375	0,396	0,423

Kaynak: Human Development Report Office, UNHDR 1996 (15) ve UNHDR 2009 (174).

Tablo 4’de ise, Tablo 3’deki bilgiler dünyadaki bölgeler itibariyle verilmektedir. Buna göre, sanayileşmiş OECD ülkeleri en yüksek beşeri kalkınma endeksi değerlerine sahip bulunurken, gelişmekte olan ülkelerde zamanla iyileşme gözlenmekle birlikte yine de en düşük beşeri kalkınma endeksi değerlerine sahip bulunmaktadır.

Tablo 4: 1960-2003 Döneminde HDI’deki Küresel ve Bölgesel İyileşmeler

Bölge ya da Ülke Grubu	HDI 1960	HDI 1970	HDI 1980	HDI 1993	HDI 2007
Dünya	0,392	0,459	0,518	0,746	0,753
Sanayileşmiş Ülkeler	0,798	0,859	0,889	0,909	0,947
OECD	0,802	0,862	0,890	0,910	0,932
Doğu Avrupa + Bağımsız Devletler Topluluğu	0,625	0,705	0,838	0,773	0,821
Gelişmekte Olan Ülkeler	0,260	0,347	0,428	0,563	0,694
Arap Ülkeleri	0,228	0,295	0,410	0,633	0,719
Doğu Asya	0,255	0,379	0,484	0,633	0,770
Latin Amerika ve Karayipler	0,465	0,566	0,679	0,824	0,821
Güney Asya	0,206	0,254	0,298	0,444	0,612
Güney-Doğu Asya ve Pasifik	0,284	0,372	0,469	0,646	-
Aşağı Sahra Afrikası	0,201	0,257	0,312	0,379	0,514
Az Gelişmiş Ülkeler	0,161	0,205	0,245	0,331	0,488

Kaynak: Human Development Report Office, UNHDR 1996 (15) ve UNHDR 2009 (174).

Gelişmekte olan ülkelerin beşeri sermayelerinin ve dolayısıyla ekonomik kalkınmalarının yetersizliğinin en önemli nedenlerinden biri eğitim sistemlerindeki zafiyetleridir. Bu ülkeler eğitimdeki yetersizlikler nedeniyle bilgiyi üretme, edinme ve kullanmada da yetersiz kalmaktadırlar. Dolayısıyla bilgi çağında, gelişmekte olan ülkelerin gelişmiş ülkeleri yakalayabilmeleri, bilgi ve bilginin ürünü olan ileri teknolojiyi üretebilecek ve kullanabilecek insan gücünü yetiştirmelerine bağlıdır. Bu amaçla hızlı, yoğun ve ülke ihtiyaçlarına cevap verebilecek etkin bir eğitim faaliyetinin uygulanması kaçınılmaz görünmektedir (Yayla, 1993: 51).

IV. Türkiye’de Beşeri Sermaye Ve Ekonomik Kalkınma

A. Türkiye’de Ekonomik Kalkınma Sorunu

Ekonomik kalkınma, ekonominin üretim yapısındaki nicel değişimin yanında niteliksel değişimi de ifade etmektedir. Buna göre, üretim artışının yanında ülkenin GSYİH’sinde, istihdamında ve ihracatında sanayinin payının artması, buna mukabil tarımın payının azalması ekonomik kalkınmanın önemli bir nitel göstergesidir. Günümüzde bir ülkedeki hayata ilişkin beklentiler, ortalama yaşam beklentisi, toplumdaki okur-yazarlık oranı, eğitim düzeyi, bebek ölüm oranı, bin kişiye düşen bilgisayar, araba, cep telefonu miktarı,

hastanelerde bin kişiye düşen yatak sayısı ve doktor sayısı, bin kişiye düşen öğretmen sayısı gibi sosyal göstergeler kalkınmanın yeni parametreleri olarak kabul edilmektedir.

Türkiye’de, Cumhuriyetin kurulduğu günden bugüne ekonomik kalkınma yolunda büyük gayretler sarf edilmiştir. İlk yıllarda özel sektör eliyle kalkınmaya dönük liberal uygulamalara ağırlık verilmiş; daha sonra 1929 Büyük Dünya Buhranı’nın da etkisiyle devlet eliyle kalkınma politikalarına ağırlık verilmiş, Birinci ve İkinci Sanayi Planları hazırlanmış; 1950-1960 arası dönemde yeniden özel sektör öne çıkarılmaya çalışılmış; 1960-1980 arası dönemde Beş Yıllık Kalkınma Planları hazırlanmış ve 1980 sonrası dönemde yeniden dışa açık, özel sektöre öncelik veren, devleti küçülten liberal politikalara dönülmüştür. Bütün bu gayretlere rağmen Türkiye, ekonomik kalkınmada arzuladığı ivmeyi bir türlü yakalayamamıştır. Nitekim, ekonomik kalkınma çabası gösteren Türkiye, 1960’larda aynı gelişmişlik düzeyinde olduğu Güney Kore, Japonya, Singapur, İtalya, İspanya, Yunanistan gibi pek çok ülkenin bugün oldukça gerisinde kalmıştır.

Türkiye’nin ekonomik büyüme oranını daha yukarılara çekebilmesi konusunda en önemli eksikliği eğitimidir. Büyüme ve kalkınma iktisatçıları, eğitimin ve beşeri sermayenin ekonomik büyüme sürecinde çok önemli rol oynadığı noktasında birleşmektedirler. Kas gücüne dayalı bir üretim yapısından daha ileri teknolojiler kullanan, daha yüksek katma değer yaratan bir yapıya geçebilmek için daha büyük becerilere sahip bir işgücü önemli bir koşul olarak karşımıza çıkmaktadır. Halbuki gelişmiş ülkelerle karşılaştırmak şöyle dursun, kişi başına gelir açısından kendisine yakın ülkelerle karşılaştırıldığında bile, Türkiye’nin eğitim çabalarının yetersiz olduğu, bu konuda gelişen diğer ülkelerin gerisinde kaldığı görülmektedir (Pamuk, 2007: 22-23).

Türkiye’nin ekonomik kalkınma sorununun temelinde yatan diğer önemli bir sorun ise iktisadi ve siyasi kurumlarının yetersizliğidir (Pamuk, 2007: 24). Pamuk’a göre,

“Son yıllarda iktisat literatüründe kurumların ya da bir toplumun yazılı ve yazılı olmayan kurallarının, davranış biçimlerinin ve politikalarının önemi vurgulanmaktadır. Bu yeni yaklaşım hukuk, yargı, mülkiyet hakları gibi kurumların, siyasi ve iktisadi istikrarın, devlet politikalarında sürekliliğin iktisadi faaliyetlerde belirsizliği azaltarak yatırımları, teknolojik gelişmeyi ve yenilikleri özendirceğini gündeme getirmektedir. Kurumlar, iktisadi faaliyetlerdeki belirsizlikleri azaltmadıkları takdirde, daha karmaşık ve daha yüksek verimlilik sağlayan iktisadi yapıların ortaya çıkması mümkün olmayacaktır.... Türkiye’nin önümüzdeki dönemde daha yüksek büyüme hızlarına ulaşabilmesi için kurumların güçlendirilmesi ve kalitelerinin artırılması gereklidir. AB sürecindeki kurumsal reformların demokrasi, temel hak ve özgürlükler gibi konuların yanı sıra iktisadi büyüme ve gelir artışı açısından da önemini bu çerçevede düşünmek yararlı olacaktır.”

B. Türkiye’de Beşeri Sermayenin Durumu ve Uluslararası Karşılaştırması

Birleşmiş Milletlerin, *Beşeri Kalkınma Endeksini* hazırlarken kullandığı kıstaslar ve bu kıstaslara ilişkin Türkiye’nin 1991-2007 dönemine ait değerleri Tablo 5’de sunulmuştur. Tablo 5’e göre, Türkiye’nin beşeri sermaye endeksinde ve ülkeler arasındaki sıralamada zamanla istikrarlı ve ciddi bir iyileşme gösterdiğini söyleyebilmek mümkün olmadığı gibi, mevcut konum Türkiye için kabul edilebilecek bir konum değildir.

Tablo 5: *Türkiye’nin Beşeri Kalkınma Göstergelerinin Yıllar İtibariyle Seyri (1991-2007)*

Yıllar (Raporun Ait Olduğu Yıl)	Ortalama Yaşam Süresi (yıl)	Yetişkin Okur- Yazarlık Oranı (15 yaş ve üstü, %)	Okul- laşma Oranı (%)	Kişi Başına Düşen Reel GSYİH (SAGP, \$)	Ortalama Yaşam İndeksi	Eğitim Endeksi	GSYİH Endeksi	Beşeri Kalkınma Endeksi	Sıra (Dünya)
1991(94)	65,1	80,7	-	4002	-	-	-	0,674	71
1992(95)	66,7	81,9	-	4840	-	-	-	0,792	66
1993(96)	66,5	80,5	61	5230	-	-	-	0,711	72
1994(97)	68,2	81,6	63	5193	-	-	-	0,772	74
1995(98)	68,5	82,3	60	5516	0,72	0,75	0,87	0,782	69
1997(99)	69,0	83,2	61	6350	0,73	0,76	0,69	0,728	86
1998(00)	69,3	84,0	61	6422	0,74	0,76	0,69	0,732	85
1999(01)	69,5	84,6	62	6380	0,74	0,77	0,69	0,735	82
2000(02)	69,8	85,1	62	6974	0,75	0,77	0,71	0,742	85
2001(03)	70,1	85,5	60	5890	0,75	0,77	0,68	0,734	96
2002(04)	70,4	86,5	68	6390	0,76	0,80	0,69	0,751	88
2003(05)	68,7	88,3	68	6772	0,73	0,82	0,70	0,750	94
2004(06)	68,9	87,4	69	7753	0,73	0,81	0,73	0,757	92
2005(07/08)	71,4	87,4	69	8407	0,77	0,81	0,74	0,775	84
2007(09)	71,7	88,7	71	12955	0,78	0,83	0,81	0,806	79

Kaynak: UNHDR, 1992, 1994-2006, 2007/2008 ve 2009.

Tablo 6, Türkiye’nin beşeri kalkınma endeksine göre beşeri sermaye açısından diğer ülkeler arasındaki yerini göstermektedir. Tabloda beşeri kalkınma endeksine göre üç ülke grubundan örnek ülkeler alınmış ve bunlar arasında Türkiye’ye de yer verilmiştir. Bu tabloda, beşeri kalkınma endeksi yardımıyla, Türkiye’nin 1975-2007 döneminde hem zaman içinde hem de ülkelerarası konum itibariyle gelişim seyri izlenebilmektedir.

Türkiye’nin, Tablo 6’dan izlenebilen, zamanla gösterdiği seyir şu şekildedir: Türkiye, 2007 öncesi sıralamalarda orta beşeri kalkınma düzeyinde yer almaktadır. 1975, 1980, 1985, 1990, 1995, 2000, 2005 ve 2007 Beşeri Kalkınma Endeks değerleri sırasıyla 0.591, 0.614, 0.650, 0.682, 0.713, 0.743, 0.796 ve 0.806 olup, beşeri sermayesinin zamanla tedricen iyileştiği görülmektedir.

Tablo 6: Beşeri Kalkınma Endeksi'ne Göre Uluslararası Karşılaştırma

Sıra	Ülke	1975	1980	1985	1990	1995	2000	2005	2007
<i>Yüksek Beşeri Kalkınma Grubu</i>									
1	Norveç	0,868	0,888	0,898	0,912	0,936	0,956	0,968	0,971
2	Avustralya	0,848	0,866	0,878	0,893	0,933	0,947	0,967	0,970
4	Kanada	0,870	0,886	0,909	0,929	0,935	0,948	0,963	0,966
10	Japonya	0,859	0,884	0,897	0,914	0,927	0,939	0,956	0,960
13	ABD	0,868	0,889	0,902	0,917	0,930	0,940	0,955	0,956
25	Yunanistan	0,839	0,854	0,868	0,876	0,880	0,897	0,935	0,942
34	Portekiz	0,791	0,807	0,830	0,853	0,883	0,902	0,904	0,909
49	Arjantin	0,787	0,802	0,811	0,813	0,835	0,860	0,855	0,866
53	Meksika	0,691	0,737	0,757	0,766	0,784	0,811	0,844	0,854
66	Malezya	0,616	0,659	0,696	0,723	0,761	0,791	0,821	0,829
75	Brezilya	0,647	0,684	0,699	0,720	0,749	0,785	0,805	0,813
79	Türkiye	0,591	0,614	0,650	0,682	0,713	0,743	0,796	0,806
<i>Orta Beşeri Kalkınma Grubu</i>									
92	Çin	0,527	0,560	0,596	0,628	0,685	0,730	0,756	0,772
111	Endonezya	0,469	0,532	0,585	0,626	0,665	0,682	0,723	0,734
123	Mısır	0,439	0,488	0,541	0,580	0,613	0,654	0,696	0,703
129	G. Afrika	0,653	0,673	0,703	0,735	0,741	0,691	0,678	0,683
134	Hindistan	0,413	0,439	0,477	0,515	0,548	0,577	0,596	0,612
141	Pakistan	0,365	0,388	0,420	0,463	0,493	0,511	0,555	0,572
147	Kenya	0,465	0,513	0,533	0,548	0,525	0,504	0,530	0,541
150	Sudan	0,350	0,376	0,396	0,427	0,465	0,496	0,515	0,531
153	Kamerun	0,417	0,464	0,506	0,515	0,495	0,502	0,520	0,523
<i>Düşük Beşeri Kalkınma Grubu</i>									
158	Nijerya	0,317	0,376	0,387	0,407	0,419	0,433	0,499	0,511
164	Zambiya	0,470	0,477	0,486	0,464	0,425	0,409	0,466	0,481
166	Senegal	0,313	0,342	0,378	0,405	0,422	0,439	0,460	0,464
174	Burundi	0,285	0,312	0,344	0,351	0,325	0,344	0,375	0,394
175	Çad	0,269	0,272	0,313	0,335	0,344	0,357	0,394	0,392
178	Mali	0,232	0,258	0,264	0,285	0,309	0,332	0,361	0,371
182	Nijer	0,234	0,250	0,240	0,246	0,254	0,268	0,330	0,340

Kaynak: UNHDR, 2006 (288-291); UNHDR, 2009 (167-175).

Tabloya göre Türkiye'nin, ülkeler arası karşılaştırmada 1992-2007 döneminde 66. sıra ile 96. sıra arasında yer değiştirdiği görülmektedir. Ayrıca, Türkiye daha önceki yıllarda *orta beşeri kalkınma grubunda* yer almakta iken, UNHDR 2009' da 2007 yılı beşeri kalkınma endeksi ile *yüksek beşeri kalkınma grubu*'na girmiştir.

V. Teoride Ve Uygulamada Beşeri Sermaye - Ekonomik Kalkınma İlişkisi⁷

A. Teoride Beşeri Sermaye ve Ekonomik Kalkınma İlişkisi

Büyüme ve kalkınma teorileri, üretimdeki artışın nasıl gerçekleştiğini açıklamaya çalışır. Bu konudaki çalışmalar, bir taraftan büyümenin kaynakları ya da hangi faktörlerin büyüme üzerinde belirleyici olduğu, diğer taraftan ise gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler arasındaki büyüme ve gelir düzeyi farklılıklarının akıbetinin ne olacağı noktalarında yoğunlaşır. Uzun dönem ekonomik büyüme ve kalkınmanın kaynağının ne olduğu konusu iktisatçıların daima ilgisini çekmiştir. Niçin, ülkeler arasında ve zaman içinde farklı ekonomik seviyeler gözlemlenmektedir? ya da başka bir ifadeyle nasıl olup da bazı ülkeler refah düzeylerini artırırken diğerleri fakir kalmaktadırlar? gibi sorular bu ilginin odağını oluşturmuştur.

Geleneksel büyüme teorileri ve içsel büyüme teorileri şeklinde sınıflandırılan bu teoriler büyümenin kaynaklarını araştırırlar. Tarıma dayalı geleneksel ekonomilerde üretim artışı doğrudan nüfus artışı ile ilişkilendirilmişken, sanayi devrimi ve makineleşmeyle beraber üretim artışı emek yanında fiziksel sermaye artışıyla da ilişkilendirilmiştir. Neo-Klasik büyüme teorilerinde emek başına düşen sermaye stoku, üretim düzeyini

⁷ Burada belirtmek gerekir ki, *ekonomik kalkınma* ekonomik büyümeyi de içine alan bir kavramdır. Genellikle, ölçüm imkânlarının sınırlı olması ve istatistikî verilerin olmaması nedeniyle, ekonomik büyüme ekonomik kalkınmanın göstergesi olarak kabul görür. Ancak iki kavram arasındaki farkı vurgulamak gerekir. Todaro (1994:16) ekonomik kalkınmayı, temel sosyal yapılarda, yaygın bakış açılarında ve yerel kuruluşlarda değişimi içeren, ekonomik büyümenin hızlanmasını, gelir dağılımı eşitsizliğinin azaltılmasını ve fakirliğin ortadan kaldırılmasını ihtiva eden oldukça geniş bir kavram olarak tanımlar. Bir başka tanımlamaya göre ekonomik kalkınma, “salt üretim ve kişi başına gelirin artırılması demek olmayıp, az gelişmiş bir toplumda iktisadi ve sosyo-kültürel yapının da değiştirilmesi, yenileştirilmesi”, “genel olarak üretim faktörlerinin etkinlik ve miktarlarının değişmesi, sanayi kesiminin milli gelir ve ihracat içindeki payının artması gibi yapısal değişiklikler(i)...” içerir. Diğer taraftan ekonomik büyüme ise, bir ekonomide “nitelikten çok nicelik bakımından ortaya çıkan” ve “mutlaka o ekonomide yapısal değişimi gerektir(meyen)”, “sadece üretimin ve kişi başına gelirin artırılması olarak kabul...” edilebilecek bir kavramdır. Yine, ekonomik kalkınma sadece az gelişmiş ekonomilerle ilgili bir kavram olduğu halde, ekonomik büyüme hem azgelişmiş hem de gelişmiş ülkeler için söz konusu olabilen bir kavramdır. Buna göre azgelişmiş bir ekonomi kalkınmayabilir ancak büyüme süreci içinde olabilir. Dolayısıyla ekonomik kalkınma teorileri temelde azgelişmiş ekonomilerin kalkınma sorunlarına ışık tutmalarına karşın, büyüme teorileri esasen gelişmiş, kalkınmış ekonomileri model alırlar (Han &Kaya, 2006: 2).

belirlemektedir. Buna ilişkin üretim fonksiyonu $Q = T \times F(K, L)$ biçiminde ifade edilebilir. Veri teknolojiye [$\Delta T=0 \rightarrow$ teknoloji sabitken] üretim ilişkisini gösteren bu üretim fonksiyonu günümüz ekonomilerinin üretim artışını açıklamakta yetersiz kalmaktadır.

*Neo-Klasik büyüme teorisinin*⁸ çıkış noktası, tam istihdama ulaşmak için gerekli olan dinamik şartların ya da başka bir ifadeyle Keynes'in Klasik İktisat teorisine yaptığı eleştirilerin dinamik analizidir (Yülek, 1997: 89). *Neo-Klasik büyüme teorisini*, ekonomik büyümeyi ve kalkınmayı emek başına düşen fiziki sermaye stokunun artmasına bağlamakta ve teknolojik gelişmeyi [$\Delta T > 0 \rightarrow$ teknolojik gelişme] emeğin verimliliğini artıran dışsal bir faktör olarak modele dahil etmektedir. Dolayısıyla, bu teori büyüme üzerinde önemli etkisi olan teknolojik gelişmedeki artışı açıklamakta yetersiz kalmaktadır.

1980'lerin ortalarına kadar egemenliğini sürdüren ve niceliksel büyümeye önem veren Neo-Klasik büyüme teorisini, yerini köklerini Smith (1776), Schumpeter (1926), Kaldor (1957, 1961) ve Arrow⁹ (1962) gibi iktisatçılara dayandıran içsel büyüme teorilerine bırakmıştır. Özellikle Schumpeter'in *icat* [invention], *yenilik* [innovation], *yaratıcı yıkıcılık* [creative destruction] ve *girişimci* [entrepreneur] kavramlarını yeniden gündeme getiren ve böylece büyümeye niteliksel boyut da katan içsel büyüme teorileri, teknolojik gelişmenin diğer birimler üzerindeki *taşma/sirayet/yayılma etkisini* [spillover effect] belirgin olarak öne çıkarmaktadır (Kibritçioğlu, 1998: 210).

Neo-Klasik büyüme teorisine bir alternatif olarak ve varsayımları değiştirilerek, 1980'lerin sonlarına doğru Romer (1986), Aghion ve Howitt (1992, 1994, 1998), Grossman ve Helpman (1989, 1990, 1991) öncülüğünde bilgi üretimini esas alan; Lucas (1988), Rebelo (1991), Stokey (1988, 1991), Becker, Murphy ve Tamura (1990), Young (1991) öncülüğünde beşeri sermayeyi ele alan ve Barro (1990) öncülüğünde kamu yatırımlarını esas alan *İçsel Büyüme Teorileri* geliştirilmiştir.¹⁰ Geleneksel ve içsel büyüme teorileri arasındaki en temel fark, sermayenin getirisine ilişkin olarak kabul edilen getiri varsayımına dayanmaktadır. Zira, geleneksel büyüme teorileri, sermayenin

⁸ Neo-Klasik modele en önemli katkı Ramsey (1928), Solow (1956), Swan (1956), Denison (1962), Cass (1965) ve Koopmans (1965) tarafından yapılmış ve Solow modeli olarak ün yapmıştır. "Neo-Klasik denmesinin nedeni tam rekabet koşullarını, üretim faktörlerine marjinal verimliliklerine göre ödeme yapıldığını, tam istihdamı ve değişen bir sermaye çıktı oranını kabul etmeleridir" (Parasız, 2003: 143).

⁹ K. Arrow (1962) işletmelerin üretim yaptıkça işini daha iyi öğrendiklerini, yaparak öğrenme (learning by doing) adını verdiği bu süreç sonucu işletmelerin maliyetleri düşürüp, ürünü mükemmelleştirip, kaliteyi artırabildiklerini ve üretimi hızlandırabildiklerini tespit etmiştir. Romer (1986) bu fikirden hareketle, üretim ve yatırım süreci içinde bir yan ürün olarak teknik bilginin de üretildiğini, bu bilginin yeni üretimlerde bir tür bedava girdi gibi kullanıldığını ve yeni üretimin daha düşük maliyetle ve daha yüksek kaliteyle yapıldığını, ayrıca üretilen bilginin taşmalar/sirayet (spillover) sonucu diğer işletmelere de ulaştığı fikrini geliştirdi.

¹⁰ İçsel Büyüme Teorileri hakkında daha fazla literatür için Bkz. Mızrak (1997), Yülek (1997), Kibritçioğlu (1998), Kar ve Taban (2003).

azalan getirisi olduğunu varsayarken, içsel büyüme teorileri beşeri sermayeyi de kapsayan sermayenin artan getiriye sahip olduğunu ve uzun dönem büyümenin kaynağını oluşturduğunu kabul eder (Sala-i Martin, 1990). İçsel büyüme teorileri, ekonomik büyümeyi bir artık terim [*Solow artığı*] vasıtasıyla açıklayan Neo-Klasik modelden sonra, büyümenin sistemin kendi dinamikleri içinde gerçekleştiğini ileri sürüp, bu süreçte etkili faktörleri belirleyen ve ayrıca politika analizlerine imkan sağlayan yapısıyla büyüme literatürüne önemli katkı yapmıştır (Ercan, 2000: 136).

Klasik büyüme teorisi büyümeyi emek ve sermaye artışı ile açıklarken, Neo-Klasik büyüme teorisi buna emek başına sermaye düzeyini ve teknolojik gelişmeyi (ya da verimlilik artışı sağlayan etkin emeği) ilave etmiştir. Ancak hiçbirisi “doğa” dediğimiz üretim faktörünün sonsuza dek kullanılabilir sınırsız bir faktör olmadığını dikkate almamıştır. Büyüme bir yerde sınıra dayanıyorsa, büyümenin önünü açmak ya da devamını sağlamak hangi yolla mümkün olacaktır? Bu durumda, *uzun dönem ekonomik büyümeyi* sağlayacak yeni bir üretim faktörü kaynağı aranacaktır. Bu bağlamda son yıllarda büyümenin itici gücü olarak, teknolojik gelişmenin alt yapısını oluşturan “*beşeri sermaye*” kavramı öne çıkmış bulunmaktadır.¹¹

Beşeri sermaye, fiziki sermayeden farklı olarak üretimde azalan değil artan verimlere tabidir (Sala-i Martin, 1990). Bu nedenle içsel büyüme modellerinde, bir ekonomi için Neo-Klasik teoride belirtilen *durgun durum büyüme (steady-state growth)*¹² yoktur; ekonomi refah artışı devam ettirecek şekilde sürekli büyüebilmektedir.

Gelişmeler ve ampirik bulgular, gün geçtikçe, gelişmiş ülkeler ile azgelişmiş ülkeler arasındaki gelir uçurumunun azalmak yerine [Neo-Klasik büyüme teorisi’nin ileri sürdüğü yakınsama hipotezinin aksine]¹³ arttığını

¹¹ Aslında, beşeri sermaye kavramı iktisat literatürüne Adam Smith, J. Stuart Mill ve Alfred Marshall’ın çalışmalarıyla girmiş bulunmaktadır. Ancak, bu iktisatçıların görüşlerinden yola çıkarak, bugünkü anlamıyla beşeri sermaye kavramı Denison (1962), Schultz (1968), ve Becker vd.’nin (1990) çalışmalarında kullanılmıştır (Dura vd., 2002).

¹² *Durgun durum büyüme (steady-state growth)* kavramı, bir ekonomide gerçekleşen ekonomik büyüme oranının o ekonomideki fiziki sermayenin aşınma oranı ile net nüfus artış oranı toplamına eşit olduğu durumu ifade eder.

¹³ Neo-Klasik teorisinin öngörülerinden biri olan *yakınsama hipotezi*, uzun dönemde ülkelerin kişi başına düşen milli gelir düzeylerinin birbirine yakınsayacağını ve dolayısıyla ülkeler arasındaki gelişmişlik farkının kendiliğinden ortadan kalkacağını ileri sürer. Bu öngörü *mutlak yakınsama hipotezi (absolute convergence hypothesis)* ve gelişmekte olan ülkelerin gelişmiş ülkeleri yakalaması süreci de *yakalama süreci (catching-up process)* olarak bilinir. Ancak, Barro (1991), Mankiw vd. (1992), Barro&Sala-i-Martin (1992) sadece *koşullu yakınsamanın [conditional convergence]* mümkün olabileceğinden bahsetmektedirler. Kişi başına reel gelir düzeylerinin uluslararası düzeydeki yakınsaması ancak benzer kurumsal koşullara sahip ülke grupları içinde mümkün olabilir. Zengin ülkelerden yoksul ülkelere yapılan sermaye transferlerinin yakınlaştırıcı etkisi, gelişmiş ülkelerdeki teknolojik gelişmelerle tamamen bertaraf edilmektedir. Bu durum, teknolojik gelişmenin dışsal olmaktan çıkartıldığı yeni büyüme modellerinin çıkış noktası olmuş ve teknolojik gelişmenin büyüme modellerinde içselleştirilmesi zaruretini doğurmuştur

göstermektedir. Bu durumda, üretim fonksiyonunda sıçrama yaptıran temel faktör olarak teknolojik gelişme ve bunun arkasındaki beşeri sermaye dikkat çekmekte ve gelişmekte olan ülkelerin gelişmiş ülkelerle aralarındaki farkı azaltabilmeleri için büyük önem taşımaktadır.

Yapılan çalışmalar, günümüzde büyümenin kaynakları arasında beşeri sermayenin en önemli üretim faktörü olarak öne çıktığını göstermektedir. Beşeri sermaye ve ekonomik büyüme üzerine yapılan çalışmalar [Nelson ve Phelps (1966), Welch (1970), Lucas (1988), Romer (1989), Azariadis ve Drazen (1990)] eğitim üzerinde yoğunlaşmaktadırlar. Bu çalışmalar eğitime yapılan yatırımın iki kanaldan ekonomik büyümeye katkı sağladığını ortaya koymaktadır. Bunlardan birincisi, beşeri sermaye birikiminin üretken bir faktör olması dolayısıyla doğrudan ekonomik büyümeye yol açmasıdır ki bu *düzey etkisi* [*level effect*] olarak adlandırılmaktadır. İkincisi ise, beşeri sermayenin teknolojik ilerlemeyi sağlaması dolayısıyla dolaylı olarak verimlilik artışıyla ekonomik büyümeye yol açmasıdır ki bu da *oran etkisi* [*rate effect*] olarak adlandırılmaktadır (Freire-Serén, 2001).

Ekonomik kalkınmanın önemli bir itici gücünün beşeri sermaye olduğunu ortaya atan *İçsel Büyüme Teorileri*, ülkelerin uzun dönem ekonomik büyümeleri üzerinde beşeri sermayenin etkisini analiz etmektedir. Ancak bu teoriler beşeri sermayenin bütün vasıflarını dikkate almayıp sadece üretken kapasitelerini (*düzey etkisini*) dikkate almaktadır (UNHDR, 1996: 50). Ayrıca bu teoriler teknolojik gelişmeyi dışsal bir faktör olarak kabul etmeyip, büyüme modellerine içsel değişken olarak dahil etmektedir. Yine bu teoriler teknolojik gelişme hızındaki artışı, bilgi birikimi ve üretken faktör birikimini sağlayan beşeri sermayeye, sosyal sermayeye, kamu harcama politikalarına¹⁴, AR-GE harcamalarına, dışa açılmaya bağlamaktadırlar.

İçsel büyüme teorileri, Neo-Klasik teorideki gibi piyasa mekanizmasının kontrolü altında olmayan dışsal teknolojik gelişme yerine, merkezi olmayan bir piyasa yapısı içinde serbestçe faaliyet gösteren ekonomik birimlerin (üreticilerin ve/veya tüketicilerin) kâr ve faydalarını maksimize etmeye çalışırken ortaya çıkan içsel teknolojik gelişmenin söz konusu olduğunu ileri sürmektedir (Romer, 1994: 3; Yardımcı, 2006: 32). Bu teorilerde, üretimde artan verimliliğin kaynağı olarak teknoloji içselleştirilmekte ve teknolojik gelişmeyi sağlayan unsurlar uzun dönem büyümenin belirleyicileri olarak öne çıkarılmaktadır. İçsel büyüme teorilerinde beşeri sermayenin (Lucas, 1998),

[Abromowitz (1986), Prichett (1997), Kibritçioğlu (1998), Kibritcioglu ve Dibooglu (2001)]. Şu durumda, ülkelerin gelir seviyelerinin kendiliğinden birbirine yaklaşacağını öngören Neo-Klasik büyüme teorisinin yakınsama hipotezinin aksine, eğer gelişmekte olan ülkeler gerekli önlemleri almazlarsa gelişmiş ülkelerle aralarındaki uçurum (ıraksama-divergence) giderek açılacaktır (Yülek, 1997).

¹⁴ Ekonomik kalkınmayı kamu harcama politikalarına bağlayanlar, uzun dönem büyümenin belirleyicileri olarak tarihsel, kültürel ve sosyal faktörlere de yer vermelerine rağmen bu süreçte asıl kamunun mali, teknoloji, eğitim, ve sağlık politikalarının önemine vurgu yaparlar.

sosyal sermayenin (Fukuyama, 1995, 2000 ve 2001), AR-GE faaliyetlerinin (Romer, 1986; 1990), kamu harcama politikasının (Barro, 1990), dışa açılma ve dış ticaret politikasının (Rivera-Batiz ve Romer, 1991), mali piyasaların gelişmesinin (Pagano, 1993) sağlayacağı artan verimlilikle uzun dönem ekonomik büyümeye ve dolayısıyla kalkınmaya katkıda bulunacağı vurgulanmaktadır.

B.Uygulamada Beşeri Sermaye ve Ekonomik Kalkınma İlişkisi: Ampirik Bulgular

Beşeri sermaye kavramı, kökleri çok eskilere uzansa da¹⁵, ekonomik kalkınmanın itici gücü olarak 1960'lı yıllarda ortaya çıkmış, son yirmi yılda önemi giderek artmış, içsel büyüme teorileri ve beşeri sermaye teorisi çerçevesinde ciddi çalışmalara konu olmaya başlamıştır. Beşeri sermayenin ekonomik kalkınmada oynadığı rol literatürde teorik ve ampirik olarak halen yoğun bir biçimde incelenmektedir¹⁶. Yapılan bu çalışmaların sonuçları beşeri sermaye ile ekonomik kalkınma arasındaki nedensellik ilişkisinin, seçilen beşeri sermaye ölçütüne duyarlı olduğunu ortaya koymaktadır. Beşeri sermaye ölçütü olarak çoğu zaman eğitim harcamaları, sağlık harcamaları, okur-yazarlık oranı, okullaşma oranı gibi değişkenler kullanılmaktadır.

Batı toplumlarında, beşeri sermayenin özellikle II. Dünya Savaşı sonrası dönemde hızlı gelişimi ve bilginin üretimde giderek daha fazla kullanımı sonucunda ekonomik kalkınma ve refah artışı sağlanmıştır. Bilgi toplumuna giden bu süreç öncelikle, 1950'li ve 1960'lı yıllarda ABD, Batı Avrupa ve Japonya'da bilgiye dayalı teknolojilerin üretimde giderek daha fazla kullanımıyla ortaya çıkmıştır. Gelişmiş ülkelerde şekillenen bu aşamanın en önemli özelliği, bilginin ve bilgi teknolojilerinin tarım, sanayi ve hizmet sektörlerinin yanı sıra eğitim, sağlık, iletişim gibi alanlarda da kullanılabilir olmasıdır. Bu nedenle bilgi toplumundaki gelişmeler kısa sürede üretimin ve verimliliğin artmasına yol açmış ve yeni teknolojik, ekonomik, sosyal ve kültürel gelişmeleri teşvik etmiştir (Aktan ve Tunç, 1998).

Beşeri sermayenin ve dolayısıyla bilgi birikiminin oluşumunda eğitimin önemi yadsınamaz. H.W. Singer, eğitim yatırımlarının azalan verimler yasasına değil, artan verimler yasasına tabi olduğunu; ayrıca, değişik alanlara yapılan eğitim ve araştırma yatırımlarının birbirine sıkı sıkıya bağlı ve karşılıklı etkileşim içinde olduğunu belirtmektedir. Eğitim yatırımları önceden hiç düşünülmeyen yeniliklerin ortaya çıkmasına yol açmaktadır. Bu açıdan

¹⁵ Beşeri sermaye kavramı A. Smith, K. Marx, E. Denison, T. Schultz, A.C. Pigou, J. Mincer, M. Friedman, G. Becker ve daha pek çok iktisatçının çalışmasında da yer almaktadır. Bu iktisatçılar insana yapılan yatırımın (eğitim ve sağlık gibi) ekonomik kalkınmadaki önemini ortaya koymaktadırlar.

¹⁶ Bu konuda yapılmış çalışmalar için Bkz. Denison (1962), Nelson&Phelps (1966), Welch (1970), Lucas (1988), Romer (1989), Azariadis&Drazen (1990), Mulligan&Sala-i-Martin (1992), Lau vd. (1993). Bu çalışmaların bazıları Tablo 1'de özetlenmiştir.

bakıldığında eğitim, gelişmekte olan ülkelerin beşeri sermaye oluşumu yoluyla ekonomik kalkınmalarını gerçekleştirmelerinde öncü rol oynayabilecek bir sektör olarak görülebilir. Çünkü eğitim düzeyi yüksek ülkeler, yeni teknolojileri daha çabuk özümsemekte ve böylece daha hızlı büyüme gerçekleştirebilmektedirler (Han ve Kaya, 2006: 114-115).

Tablo 8'de, beşeri sermaye ve ekonomik kalkınma ilişkisi üzerine yapılmış çalışmalar özetlenmiştir.

Tablo 8: *Beşeri Sermaye - Ekonomik Kalkınma İlişkisi Üzerine Yapılan Ampirik Çalışmalar*

Çalışmayı Yapan	Ülke / Dönem	Kullanılan Değişkenler	Yöntem	Bulgular
Denison (1962)	ABD 1929-1959	Beşeri sermaye (eğitim) ve ekonomik büyüme	İçsel büyüme modeli	İncelenen dönemde, hesaplanan yıllık ortalama %2,93'lük büyüme oranının %0,92'lik kısmı emek ve sermaye girdileriyle, kalan yaklaşık %2'lik kısmının önemli bir bölümü ise eğitim sayesinde gerçekleşen verimlilik artışıyla açıklanmaktadır.
Romer (1989)	Ülkelerarası 1960-1985	Beşeri sermaye (eğitim) ve ekonomik büyüme	İçsel büyüme modeli	Beşeri sermayeyi temsil eden eğitim büyüme üzerinde pozitif etkide bulunmaktadır.
Barro ve Lee (1993)	Ülkelerarası 1960-1985	Beşeri sermaye (eğitim) ve ekonomik büyüme	Panel çalışma	Eğitim [beşeri sermaye] ekonomik büyümeyi olumlu etkilemektedir.
Mulligan ve Sala-i Martin (1992)		Beşeri sermaye, fiziki sermaye ve ekonomik büyüme	İçsel büyüme modeli	Beşeri sermayenin getiri oranı, fiziki sermayeye göre daha yüksek olup, ekonomik büyümeyi artırmaktadır.
Mankiw, Romer ve Weil (1992)	Ülkelerarası 1960-1985	Kişi Başına Milli Gelir, Fiziki Sermaye Yatırımı (I/GDP) ve Beşeri Sermaye Yatırımı (Eğitim)	İçsel Büyüme Modeli	Fiziksel sermaye ve beşeri sermaye yatırımları, emek başına hasıla artışında aynı katkıyı yapmaktadır.
Lau vd. (1993)	Brezilya 1970 ve 1980	Fiziki sermaye, emek, beşeri sermaye, teknolojik gelişme ve sanayi üretimi artışı	İçsel büyüme modeli	Sanayi üretimindeki büyümenin kaynakları olarak fiziki sermayenin payı %2 (büyümenin %19'u), emeğin payı %1,8 (%17'si), beşeri sermayenin payı %2,6 (%24'ü) ve teknolojik gelişmenin payı %4,4 (%40) olarak tespit edilmiştir.

Freire-Serén (2001)	Ülkelerarası 1960-1990	Beşeri sermaye (eğitim) ve ekonomik büyüme	İki-aşamalı doğrusal olmayan en küçük kareler yöntemi ile sebep-sonuç ilişkisi analizi, Panel	Beşeri sermaye ekonomik büyümeyi etkilemektedir, ekonomik büyüme de beşeri sermaye birikimine katkı yapmaktadır
Kar ve Ağır (2006)	Türkiye 1926-1994, yıllık	Beşeri Sermaye (eğitim ve sağlık harcamalarının GSMH'ye Oranları), Gelir (Kişi Başına GSMH)	Değişkenlerin logaritması alınmış; Birim Kök Testi; Granger Nedensellik Testi; Eş-bütünleşme (Cointegration) Testi, VECM uygulanmıştır.	LPY ve LED arasında ve LPY ve LHE arasında eş-bütünleşmenin bulunduğu, yönünün ise LED →LPY ve LPY→LHE doğru olduğu tespit edilmiştir. LPY: log Kişi Başına GSMH LED: log Eğitim Harcaması LHE: log Sağlık Harcaması
Doğan ve Bozkurt (2003)	Türkiye 1983-2001	Eğitim (Okullaşma Oranı ve Eğitimin Bütçede Payı) ve Büyüme (Kişi Başına Gelir)	Birim Kök Testi, Ko-entegrasyon ve VEC Analizi, Granger Sebep-Sonuç İlişkisi	Eğitim Ekonomik Büyümeyi etkilemektedir.

C. Beşeri Sermaye ve Ekonomik Kalkınma İlişkisi Üzerine Ampirik Bir Çalışma Veriler ve Model:

Beşeri sermaye ve ekonomik kalkınma ilişkisini ortaya koymak üzere Birleşmiş Milletler üyesi 177 ülkenin, Birleşmiş Milletlerin Beşeri Kalkınma Raporlarından derlenen verileri kullanılmıştır. En genel haliyle modellere ilişkin *çoklu doğrusal regresyon modeli* şu şekildedir.

$$PCGDP = \beta_0 + \beta_1EXP + \beta_2R\&D + \beta_3PEH + \beta_4PEED + \beta_5LIT + \beta_6HDI + \beta_7GINI + \varepsilon$$

Modellerde yer alan değişkenler ve ait olduğu yıllar şöyledir:

Tüm modellerde bağımlı değişken;

PCGDP: Kişi Başına Düşen GSYİH (2004 verisi)

Modellerde kullanılan açıklayıcı değişkenler;

EXP : İhracat/GSYİH (2004 verisi)

R&D : R&D Faaliyetlerindeki Araştırmacı Sayısı (1990-2003 dönemi verisi)

PEH : Kamunun Sağlık Harcaması/GSYİH (2003 verisi)

PEED : Kamunun Eğitim Harcaması/GSYİH, (2002-2004 dönemi verisi)

LIT : Yetişkin Okur-Yazar Oranı (2004 verisi)

LIFE : Ortalama Ömür (2004 verisi)

HDI : Beşeri Kalkınma Endeksi (2004 verisi)

GINI : Gelir Dağılımı Endeksi (2004 verisi)

Değişkenler Arasındaki Korelasyon Katsayıları:

Değişkenler arasındaki korelasyon katsayıları matrisi Tablo 9’da verilmiştir.

Tablo 9: *Modellerde Kullanılan Değişkenler Arasındaki Korelasyon Katsayıları*

	PCGDP	EXP	GINI	HDI	LIT	PEED	PEH	R&D
PCGDP	1.00							
EXP	0.14	1.00						
GINI	-0.5	-0.21	1.00					
HDI	0.74	0.38	-0.09	1.00				
LIT	0.47	0.49	-0.11	0.82	1.00			
PEED	0.24	0.46	0.18	0.23	0.25	1.00		
PEH	0.58	0.14	0.14	0.52	0.48	0.36	1.00	
R&D	0.49	0.33	-0.48	0.52	0.47	0.22	0.27	1.00

Tablo 9’da, PCGDP ile HDI ve PEH arasındaki korelasyon katsayıları sırasıyla 0,74 ve 0,58 değerlerini almaktadır. PCGDP ve HDI arasında 0,74 gibi yüksek korelasyon katsayısının çıkması, HDI hesaplamasında PCGDP’nin 1/3 oranında yer alıyor olmasından olabilir. Diğer taraftan açıklayıcı değişkenlerden HDI ve LIT arasındaki 0,82 gibi yüksek korelasyon katsayısı bu değişkenler arasında kuvvetli pozitif ilişkinin varlığına işaret etmektedir. Burada hemen belirtelim ki, yüksek korelasyon katsayılarının nedeni HDI hesaplamasında LIT değişkeninin 2/9 oranında yer alıyor olması olabilir. Açıklayıcı değişkenlerden HDI ve LIT arasındaki yüksek korelasyon katsayısı, çoklu doğrusal regresyon modelleri yürütülürken, bu değişkenler arasında oluşabilecek *çoklu bağlantı (multicollinearity)* sorununa karşı dikkatli olmak gerektiğinin işaretini vermektedir.

Modellere İlişkin Regresyon Sonuçları:

Belirlenen 6 modele ilişkin *çoklu doğrusal regresyon* sonuçları ise Tablo 10’da özetlenmiştir. Regresyon sonuçlarının yer aldığı Tablo 10’da, açıklayıcı değişkenlerin bağımlı değişken PCGDP üzerindeki etkileri ve bu etkinin yönü görülmektedir. Anlamlı ilişkiler tabloda işaretlenmiştir.

Tablo 10: Regresyon Sonuçları

Bağımsız Değişkenler	Model 1	Model 2	Model 3	Model 4	Model 5
	Bağımlı Değişken PCGDP				
C	-12798,3 (-4,69***)	-4340,1 (-1,38)	-4279,3 (-1,40)	-5109,9 (-1,79*)	-4000,5 (-2,02**)
EXP	-32,7 (-0,89)	-32,3 (-0,54)	-29,27 (-0,52)		
R&D	1,28 (1,95*)	2,72 (2,22***)	2,75 (2,27)	2,78 (2,12**)	2,76 (2,15***)
PEH	1035,1 (2,52**)	1561,7 (2,64***)	1583,0 (2,52**)	1223,29 (2,12**)	1324,83 (2,39**)
PEED	245,6 (0,59)	73,1 (0,15)		408,45 (0,72)	
LIT	-148,5 (-3,11***)	50,44 (1,72*)	49,1 (1,66)	68,58 (1,93*)	74,09 (2,00**)
HDI	39757,4 (4,52***)				
GINI	-8,3 (-0,14)	29,53 (0,34)	33,54 (0,41)		
R^2	0,71	0,47	0,47	0,39	0,38
\bar{R}^2	0,66	0,40	0,41	0,34	0,34
F istatistiği	14,49	6,27	7,73	8,29	10,87
N	49	49	49	58	58

Parantez içerisindeki değerler "t istatistiği" değerleri olup; *%10, **%5, ***%1 düzeyinde anlamlıdır.

Model 1'de, R&D, PEH, LIT ve HDI değişkenleri istatistiksel olarak anlamlı çıkarken, LIT değişkeninin işareti beklenenin aksi yöndedir. HDI değişkeni Model 2'de çıkarılmıştır. Çünkü, bağımlı değişken HDI hesaplanırken 1/3 oranında katkı yaptığı için çoklu bağlantı (multicollinearity) söz konusudur. Model 2'de R&D, PEH ve LIT istatistiksel olarak anlamlı ve beklenen yöndedir. Model 2'de istatistiksel olarak anlamsız olan EXP, PEED ve GINI değişkenlerinden PEED değişkeni çıkarılarak elde edilen Model 3'ün sonuçları tabloda sunulmuştur. Model 3'de R&D ve PEH değişkenleri istatistiksel olarak anlamlı ve beklenen işaretlere sahiptirler. Model 2'de istatistiksel olarak anlamsız olan EXP, PEED ve GINI değişkenlerinden bu kez EXP ve GINI çıkarılarak elde edilen Model 4'ün sonuçları tabloda sunulmuştur. Model 4'de R&D, PEH ve LIT istatistiksel olarak anlamlı ve beklenen işarete sahiptirler. Model 5, istatistiksel olarak anlamsız olan PEED değişkeni Model 4'den çıkarılarak elde edilmiştir. Model 5'de açıklayıcı değişkenlerin tümü anlamlı ve her biri beklenen işarete sahip bulunmaktadır. Model 5'de, açıklayıcı değişkenler bağımlı değişkendeki değişiminin %38'ini açıklamaktadır. Modellerdeki gözlem sayıları, 177 Birleşmiş Milletler üyesi ülkenin bazı değişkenlere ilişkin gözlem değerlerinin olmaması nedeniyle değişmektedir.

Elde edilen regresyon sonuçları ekonomik kalkınmada okuma yazma oranının ve eğitim düzeyinin, kamunun sağlık harcamalarının ve R&D harcamalarının önemli etkisinin bulunduğunu ortaya koymaktadır. Şu durumda devletin okur-yazar oranını artırması yanında eğitimin süresini ve kalitesini iyileştirmesi; sağlık harcamalarını artırarak sürekli, kaliteli ve yaygın sağlık hizmetlerinin sunulmasını sağlaması; R&D harcamalarının artırılması için özellikle gelecekte teknolojik olarak gelişme potansiyeli olan sektörlerde R&D faaliyetlerini teşvik etmesi, mülkiyet ve patent haklarını güçlendirerek yasal güvenceye alması; yine bu bağlamda, üniversite-sanayi işbirliğinin geliştirilmesine yönelik politikalar izlemesi gerekmektedir.

Türkiye'nin ekonomik kalkınması üzerinde beşeri sermayenin rolüne ilişkin yapılan yerli yabancı ampirik çalışmaların da ortaya koyduğu sonuç, beşeri sermayenin ekonomik kalkınmaya anlamlı katkı yaptığı yönündedir. Ekonomik kalkınmada beşeri sermayenin önemi ortada iken, Türkiye'nin kalkınma politikalarında izleyeceği yol, kaynak kullanımını ve kamu harcamalarını hangi alanlarda yoğunlaştıracağı ve beşeri sermayeyi nasıl ekonomik kalkınmanın itici gücü haline getireceği konuları daha bir önem kazanmaktadır.

VI. Sonuç Ve Değerlendirme

Ekonomik büyüme ve kalkınma konusu, Adam Smith ile başlayan Klasik teori, Keynes ile gelişen Keynesyen teori ve 1960'lı yıllarda geliştirilen Neo-Klasik teori ile yoğun bir ilgi ve tartışma odağı olmuştur. Ancak ileri sürülen teorilerin dünyadaki gelişmeleri yeterince açıklayamaması ve 1980'lere kadar uzanan bir rahvet döneminden sonra İçsel büyüme teorileri adıyla yeni teorilerin ortaya atılmasıyla son yirmi yılda tekrar tartışılan önemli bir konu haline gelmiştir.

Gelişmiş ülkelerin sosyal göstergelerine bakıldığında benzerlik gösterdiği görülür. Bu ülkelerin refah düzeylerinin yüksek oluşu, eğitim düzeylerinin yüksek oluşu, ortalama ömrün diğer ülkelerle karşılaştırıldığında daha uzun oluşu, birçoğunun diğer ülkelerden beyin göçü alış bu benzerliklerin en önemlilerindedir. Bütün bu ortak gelişmelerin arkasında bu ülkelerin sahip oldukları beşeri sermayenin rolü büyüktür.

Beşeri sermayenin oluşumu başta eğitimi gerektirir. Sonuçları itibariyle eğitim harcamaları yatırım niteliğindedir. Ancak eğitim harcamalarının yatırım niteliği taşıyabilmesi ve kazanılan eğitimin sermaye niteliğinde olabilmesi, eğitimin ekonomik büyüme ve kalkınmanın ihtiyaç duyduğu özelliklere sahip insan gücünü yetiştirilmesiyle mümkündür. İster ekonomik büyüme ve kalkınmanın gerektirdiği insan sermayesini oluşturmak, ister bilgi toplumunun gerektirdiği araştırıcı ve yaratıcı insan gücünü yetiştirmek açısından bakılsın, eğitim, her ülkenin yirmi birinci yüzyılın küreselleşme sürecinde ayakta kalması ve rekabet edebilmesi için önem vermesi gereken önceliklerin en başında gelmektedir (Han ve Kaya, 2006: 117).

Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerin ekonomik kalkınmalarını gerçekleştirebilmesi öncelikle sahip oldukları beşeri sermayenin kalitesini iyileştirebilmelerine bağlıdır. Bunun için kaynak ayrılacak öncelikli alan eğitim olmalıdır. Eğitimin daha geniş bir kesime ve daha kaliteli bir şekilde verilmesi sağlanmalıdır. Eğitim politikası, başta sanayi ve hizmet sektörleri olmak üzere, sektörlerin ihtiyaçlarına cevap verecek sayıda ve vasıfta eleman yetiştirilmesini sağlayacak biçimde yeniden dizayn edilmelidir. Bununla birlikte üniversite eğitiminin daha geniş kitlelere ulaştırılması için üniversite kapasitelerinin artırılması, yeni üniversitelerin kurulması, işsizlerin vasıflarının ülkenin ihtiyaç duyulan işgücü vasıflarıyla örtüştürülmesi; sürekli eğitim programları ile çalışan kesimlerin meslek içi eğitimlerle vasıflarının iyileştirilmesi; kadınların meslek edindirme kurslarıyla işgücüne katılımlarının sağlanması amaçlanmalıdır. Kısacası, Türkiye *yaşam boyu öğrenme (life-long learning)* kültürünü her alanda toplumun tüm bireylerini kapsayacak biçimde hayata geçirmeyi amaçlamalıdır.

Beşeri sermayenin oluşumunda eğitimin önemi yadsınamaz bir gerçek olduğuna göre, Türkiye’de eğitimle ilgili mevcut durumun bir an önce iyileştirilebilmesi gerekmektedir. Her şeyden önce, eğitim sistemi girişimci birey yetiştirme hedefine odaklanmalıdır. Türkiye’nin ekonomik kalkınmasında sıçrama yapabilmesi girişimci sınıf sorununu temelden çözmesine bağlıdır. Türkiye’nin devletçi geleneğinde yetişen yani devlete memur –işçi olma zihniyetiyle yetişen nesillerin girişimci olabilmeleri mümkün değildir. Eğitimde ezberci dayalı sistem yaratıcılık gerektiren girişimci vasıflı bireyler yetişmesinin önünü kesmektedir. Bu anlayışla, risk ve sorumluluk alabilen liderler olma arzusunda bireyler yerine, risk ve sorumluluk almaktan uzak, yaşam standardı düşük ama düzenli bir hayata razı ve tabi olma arzusunda bireyler yetişmektedir.

Türkiye eğitim üzerinde yoğunlaşmalı, geniş nüfus kesimine eğitim imkânları sunmalı, eğitime ilişkin vergilendirmeler sıfırlanmalı, özel kesimin eğitim faaliyetleri desteklenmeli, temel eğitimi sekiz yıldan on iki yıla çıkarırken, eğitimde fırsat eşitliğini sağlamalı, bunun için gerekli ekonomik kaynakları sağlayarak fırsat eşitsizliğini ortadan kaldırmalıdır. Eğitim sistemi içinde, eğitim alanları arasında her zaman geçiş imkânı sağlayan esnek bir yapı oluşturulmalıdır. Yaşam boyu öğrenme kültürü yerleştirilmeli ve geliştirilmelidir. Eğitim ezberci olmaktan çıkarılıp, bilgiyi kullanabilen, dönüştürebilen, eleştiren, çözüm sunan ve katma değer yaratabilen bireylerin yetiştirilebildiği bir yapıya dönüştürülmelidir.

Türkiye’de yüksek öğrenim için bir taraftan mevcut üniversitelerin kapasiteleri artırılırken, diğer taraftan yeni üniversiteler kurulmalıdır. Nicelik yanında eğitimin niteliği de artırılmalıdır. Eğitimin ülke ekonomisine gelir kazandıran yeni bir hizmet sektörü olarak geliştirilmesi de düşünülmelidir. Türkiye, bölgesinde bir eğitim üssü haline gelerek, ABD ve İngiltere’nin dünyada oynadığı rolü üstlenebilmelidir. Orta Asya, Orta Doğu, Balkanlar ve

Afrika'nın üniversite çağındaki gençleri için Türkiye yüksek öğrenim için arzu edilen bir ülke konumuna getirilmelidir. Böylece Türkiye bir taraftan bölgesindeki beşeri sermayenin gelişimine katkı sağlarken, diğer taraftan bölge ülkeleri arasında oluşacak sosyo-kültürel ilişkilerin de yayacağı sinerji ile bölgesel kalkınmaya da katkı sağlayacaktır. Bölge ülkeleri arasındaki ekonomik işbirliği daha da kuvvetlenecektir. Türkiye'de eğitim, sadece Türkiye vatandaşlarının değil, bölge hatta dünya uluslarının da hizmetine açılan yeni bir sektör haline gelmelidir. Bu eğitim faaliyetinin bir katma değeri olarak Türkiye'nin, bölgesinde ve dünyada beyin göçü alan bir ülke haline gelmesi beklenmelidir. Beyin göçünün yaratacağı sinerji, Türkiye'nin ekonomik kalkınmasında sıçrama yapmasına katkı sağlayacaktır.

Genelde ekonominin özeldi ise sektörlerin eleman ihtiyaçlarını nicelik ve nitelik olarak karşılayacak bir eğitim politikası dizayn edilmelidir. Ülke ekonomisinin gelişme gösterebileceği potansiyel alanlar için gençlerin yönlendirilmesi ve yetiştirilmesi önem taşımaktadır. Bu amaçla ekonominin ara eleman ihtiyacını karşılayacak mesleki eğitime yönelik eğitim planlamasının yapılması, bu amaçla gençlerin bilgilendirilmesi sağlanmalıdır.

Sendikalar çalışanlar için ücret sendikacılığının ötesinde daha farklı görevler üstlenmelidir. Örneğin işsizlere yönelik temel mesleki eğitim, çalışanlara yönelik meslek-içi eğitim (uzmanlaşma) programları ile hem ülke ekonomisinin ihtiyaç duyduğu vasıfta elemanların yetiştirilmesine hem de vasıfları iyileştirilen işçilerin verimliliğinin artırılmasına katkı sağlayabilirler.

Günümüzde beşeri sermayenin ekonomik kalkınmada önemi çok daha net anlaşılabilir. Diğer taraftan ülkeler arasında beyin göçü şeklinde vuku bulan, genellikle gelişmekte olan ülkelere gelişmiş ülkelere doğru gerçekleşen beşeri sermaye transferi fakir ülkeyi daha fakir, zengin ülkeyi daha zengin yapmaktadır. Bu gerçek ortadayken, mevcut haliyle etik olmayan bu uygulamaya uluslararası bir norm getirilmeli ve transferi yapan ülkeler transfer edilen ülkeye transfer bedeli ödemelidirler.

Günümüz dünya ekonomisi bilgi teknolojisine dayalı ürünlerin üretimine ve pazarlanmasına dayanmaktadır. Türkiye kişi başına düşen milli gelirini 10 bin dolar seviyesinin üzerine çıkaracak ise bunu ancak teknoloji geliştiren, bilgi teknolojilerine dayanan ürünler üreten ve pazarlayan bir ülke olmayı başararak yapabilir. Bu da ülkenin iyi eğitilmiş ve donanımlı kalifiye beşeri sermayesinin varlığıyla mümkündür.

Türkiye'nin önünü açacak, istihdam yaratacak bilgi teknolojisi sektörünün, istihdam üzerindeki vergiler düşürülerek ve diğer teşviklerle desteklenmesi bu açıdan önem taşımaktadır. Bilgi teknolojisinden ülke ekonomisinin azami faydayı sağlayabilmesi için üniversite-sanayi işbirliği, bu amaca hizmet edecek tekno-parkların kurulması, devletin bilgi teknolojisine yönelik faaliyetleri koordine edecek bir bakanlığın kurulması önemli adımlar olacaktır. Beşeri sermayeden, beyin göçüne neden olmadan, en üst düzeyde faydalanabilmenin yolları mutlaka aranmalıdır.

Gelişmekte olan ülkeler beşeri sermayenin önemini bilincine varmalı ve bu cevhere sahip çıkmalı, önünü açmalıdır. Bu ülkelerde bireysel özgürlükler, bireysel fırsatlar ve fırsat eşitliği önemsenmelidir. Ekonomik kalkınmanın en önemli itici güçlerinden biri olan beşeri sermayenin yeşerebilmesi ve gelişebilmesi için az gelişmiş ülkelerde bireysel özgürlüklerin, demokrasinin yerleşmesi ve gelişmesi çok önemlidir. Başka bir ifadeyle demokrasi, ekonomik kalkınma için hem beşeri sermayenin hem de sosyal sermayenin yeşerdiği bir iklimdir ve ekonomik kalkınmanın olmazsa olmaz koşuludur.

Küreselleşme, liberal ekonomi, bireysel özgürlükler, rekabet, refah artışı, vb. kavramların sıkça dile getirildiği günümüz dünya ekonomisinde girişimci sınıfın elzem olduğu; başka bir ifadeyle tek girişimcinin devlet olduğu sosyalizmden, çok sayıda girişimcinin bulunduğu liberal ekonomiye dönüşümü gerçekleştirebilen ülkelerin kaynakların etkin kullanımında daha başarılı oldukları aşikârdır. Bireysel ihtiyaçların karşılanması konusunda kaynakların daha etkin kullanımını sağlayan piyasa ekonomisinin toplumsal refah artışında daha başarılı olduğu artık tüm dünyada kabul görmektedir. O halde Türkiye ekonomik kalkınma yolunda piyasa mekanizmasının önünü açmalı ve girişimci bireyler yetiştirebilmeyi başarmalıdır. Ancak devlet bunu yaparken, İçsel büyüme teorisinin ekonomik kalkınmada devlete yüklediği rolü elbette ki unutmamalıdır. Eğitime, sağlığa, R&D'ye, bilginin yayılmasını sağlayacak altyapı yatırımlarına kamu harcama politikalarıyla gerekli kaynağı aktarmalı ve her türlü teşviki vermelidir.

Kaynaklar

- Abromowitz, M. (1986); "Catching Up, Forging Ahead and Falling Behind", *The Journal of Economic History*, 46, pp.385-406.
- Aghion, P. ve P. Howitt (1992); "A Model of Growth Through Creative Destruction", *Econometrica*, Vol.60, No.2, pp. 323-351.
- Aghion, P. ve P. Howitt (1994); "Endogenous Technical Change: The Schumpeterian Perspective", In: *Economic Growth and the Structure of Long-Term Development*, Pasinetti, L.L. and R.M. Solow (Eds.), Martin's Press, New York.
- Aghion, P. ve P. Howitt (1998); *Endogenous Growth Theory*, MIT Press, Cambridge, MA.
- Aktan, C.C. ve M. Tunç (1998); "Bilgi Toplumu ve Türkiye", *Yeni Türkiye Dergisi*, Sayı: 20, Cilt: 1, ss. 118-134, Ankara.
- Arrow, K.J. (1962); "The Economic Implications of Learning By Doing", *Review of Economic Studies*, 29 (June), pp. 155-173.
- Azariadis, C. ve A. Drazen (1990); "Threshold Externalities in Economic Development", *Quarterly Journal of Economics*, 90, pp. 501-526.
- Barro, R.J. (1990); "Government Spending in a Simple Model of Endogenous Growth", *Journal of Political Economy*, 98, pp. 103-125.

- Barro, R.J. (1991); "Economic Growth in a Cross-Section of Countries", *Quarterly Journal of Economics*, May, 106(2), pp. 407-443.
- Barro, R.J. ve X. Sala-i-Martin (1992); "Convergence", *Journal of Political Economy*, 100(2), pp. 223-252.
- Barro, R. J. ve J.W. Lee (1993); "International Comparisons of Educational Attainment", NBER Working Paper, WP No: 4349.
- Becker, G.S. (1993); "Human Capital, A Theoretical and Empirical Analysis with Special Reference to Education", *National Bureau of Economic Research* (NBER), The University of Chicago Pres, Chicago.
- Becker, G.S., K.M. Murphy ve R. Tamura (1990); "Human Capital, Fertility and Economic Growth", *Journal of Political Economy*, 98 (5), October, pp. 12-37.
- Callois, J. ve F. Aubert (2005); Tords Indicators of Social Capital for Reagonal Development Issues, Fransa Çevre ve Sürdürülebilir Kalkınma Bakanlığı Tarafından Desteklenen Bir Proje.
- Cass, D. (1965); "Optimum Growth in an Aggregative Model of Capital Accumulation", *Review of Economic Studies*, 32(3), July, pp.233-240.
- Denison, E.F., (1962); The Sources of Economic Growth in The U.S.A. and Alternatives Before Us, Committe for Economic Development, New York.
- Doğan, S ve H.Y. Bozkurt (2003); "Eğitim ve İktisadi Büyüme İlişkisi: Türkiye İçin Kointegrasyon Analizi", II. Ulusal Bilgi, Ekonomi ve Yönetim Kongresi, 17-18 Mayıs, Derbent-İzmit, Kongre Bildiriler Kitabı içinde ss.1-9.
- Dura, C., H. Atik ve O. Türker (2002); "Beşeri Sermaye Açısından Türkiye'nin Avrupa Birliği Karşısındaki Kalkınma Seviyesi", Kongre Bildirisi, <http://iibf.ogu.edu.tr/kongre/bildiriler/01-02.pdf>(20.10.2007)
- Ercan, N.Y. (2000); "İçsel Büyüme Teorisi: Genel Bir Bakış", DPT, <http://ekutup.dpt.gov.tr/planlama/42nciyil/ercanny.pdf> (12.11.2007)
- Freire-Serén, M.J. (2001); "Human Capital Accumulation and Economic Growth", *Investigaciones Economicas*, Vol. XXV (3), 585-602. <http://ideas.repec.org/a/iec/inveco/v25y2001i3p585-602.html>(20.10.2007)
- Fukuyama, F. (1995); "Social Capital and the Global Economy", *Foreign Affairs*, No:5, September-October.
- Fukuyama, F. (2000); Güven, Sosyal Erdemler ve Refahın Yaratılması, Türkiye İşbankası Yayınları.
- Fukuyama, F. (2001); "Social Capital, Civil Society and Development", *Third World Quarterly*, 22(1).
- Grossman G.M. ve E. Helpman (1989); "Product Development and International Trade", *The Journal of Political Economy*, Vol.97(6), pp.1261-1283.
- Grossman G.M. ve E. Helpman (1990); "Quality Ladders in the Theory of Growth", *Review of Economic Studies*, Vol.58, pp.43-61.

- Grossman G.M. ve E. Helpman (1991); "Trade, Knowledge Spillovers and Growth", *European Economic Review*, Vol.35, pp.517-526.
- Han, E. ve A.A. Kaya (2006); *Kalkınma Ekonomisi - Teori ve Politika*, 5. Baskı, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara.
- Husz, M. (1998); *Human Capital, Endogenous Growth, and Government Policy*, Peter Lang Pub. Inc., Frankfurt am Main, New York.
- Kar, M. ve H. Ağır (2006), "Türkiye'de Beşeri Sermaye ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Eşbütünleşme Yaklaşımı ile Nedensellik Testi, 1926-1994 ", *Selçuk Üniversitesi, İİBF, Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 6(11), ss. 51-68.
- Kar, M. ve Taban, S. (2003); "Kamu Harcama Çeşitlerinin Ekonomik Büyüme Üzerine Etkileri", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Cilt: 58, No: 3, ss. 146-169.
- Karagül, M. (2002): *Beşeri Sermayenin İktisadi Gelişmedeki Rolü ve Türkiye Boyutu*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Yayın No: 37, Afyon.
- Karagül, M. ve S. DüNDAR, (2006); "Sosyal Sermaye ve Belirleyicileri Üzerine Ampirik Bir Çalışma", *Akdeniz Üniversitesi İİBF Dergisi* (12), ss. 61-78.
- Kibritçiöğlü, A. (1998); "İktisadi Büyümenin Belirleyicileri ve Yeni Büyüme Modellerinde Beşeri Sermayenin Yeri", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Cilt: 53, No: 1-4, ss. 207-230.
- Kibritcioglu, A. ve S. Dibooglu (2001); "Long-Run Economic Growth: An Interdisciplinary Approach", University of Illinois at Urbana-Champaign, College of Commerce and Business Administration, Office of Research, Working Paper No: 01-0121.
<http://129.3.20.41/eps/mac/papers/0107/0107004.pdf>(25.10.2007)
- Koopmans, T.C. (1965); "On the Concept of Optimal Economic Growth", in the *Econometric Approach to Development Planning*, Amsterdam, North Holland.
- Lau, L.J., D.T. Jamison, S. Liu ve S. Rivkin (1993); "Education and Economic Growth_Some Cross-Sectional Evidence from Brazil", *Journal of Development Economics*, Vol.: 41.
- Lucas, R. (1988); "On the Mechanics of Economic Development", *Journal of Monetary Economics*, 22 (1), pp. 3-42.
- Mankiw, N.G., D. Romer ve D.N. Weil (1992); "A Contribution to the Empirics of Economic Growth", *Quarterly Journal of Economics*, 107(2), pp.407-437.
- Mızrak, N.Y. (1997); "Yeni Büyüme Teorileri Çerçevesinde 'İyi' Bir İktisadi Büyüme Tanımı Nasıl Yapılabilir? Türkiye Açısından Teorik ve Uygulamalı Bir Çalışma", *İktisat, İşletme, Finans*, 12(141), ss. 25-39.
- Mulligan ve Sala-i-Martin (1992); "Transitional Dynamics in Two-Sector Models of Endogenous Growth", <http://www.nber.org/wphelp.html>(15.11.2007).

- Nelson, R. ve E. Phelps (1966); "Investment in Humans, Technological Diffusion, and Economic Growth", *American Economic Review*, 56, pp. 69-75.
- Pagano, M. (1993); "Financial Markets and Growth: An Overview", *European Economic Review*, 37, pp. 613-622.
- Pamuk, Ş. (2007); "Dünyada ve Türkiye'de İktisadi Büyüme", Uluslararası Ekonomi ve Dış Ticaret Politikaları, T.C. Başbakanlık Dış Ticaret Müsteşarlığı, Yıl:1, Sayı:2, ss.3-26.
- Parasız, İ. (2003); Ekonomik Büyüme Teorileri, Ezgi Kitabevi Yayınları, Bursa.
- Prichett, L., (1997); "Divergence, Big Time", *Journal of Economic Perspectives*, 11, pp.3-17.
- Ramsey, F.P. (1928); "A Mathematical Theory of Saving", *Economic Journal*, Vol.38, No.152, pp.543-559.
- Rebelo, S. (1991); "Long-Run Policy Analysis and Long-Run Growth", *Journal of Political Economy*, Vol.99, pp.500-521.
- Rivera-Batiz, L.A. ve P.M. Romer (1991); "Economic Integration and Endogenous Growth", *Quarterly Journal of Economics*, 6/2, pp. 531-555.
- Romer, P.M. (1986); "Increasing Returns and Long Run Growth", *Journal of Political Economy*, 94(5), 1003-1037.
- Romer, P.M. (1989); "Human Capital and Growth: Theory and Evidence", NBER Working Paper Series, WP No:3173, <http://www.nber.org/papers/w3173.v5.pdf>(13.09.2007).
- Romer, P.M. (1990); "Endogenous Technological Change", *Journal of Political Economy*, 98(5), pp. 71-102.
- Romer, P.M. (1994); "The Origins of Endogenous Growth", *The Journal of Economic Perspectives*, 8(1), January, pp. 3-22.
- Sala-i-Martin, X. (1990); Lecture Notes on Economic Growth (I): Introduction to the Literature and Neo-Classical Models, NBER Working Paper, No: 3563.
- Saltı, A. (2005); "Sosyal Sermaye", *Şehir ve Pendik Dergisi*, Yerel Kalkınma İçin Sosyal Sermaye, Kasım <http://www.pendik.bel.tr/tr/Tab.aspx?TabID=542>(29.08.2007).
- Schultz, P.T. (1992); "The Role of Education and Human Capital in Economic Development: An Emprical Assessment", Dünya Ekonomisinde Ekonomik Büyüme üzerine konferansta sunulan makale, Institut für Weltwirtschaft, Kiel.
- Solow, R.M. (1956); "A Contribution to the Theory of Economic Growth", *The Quarterly Journal of Economics*, Vol.70, No.1, February, pp.65-94.
- Stokey, N.L. (1988); "Learning by Doing and the Introduction of New Goods", *Journal of Political Economy*, Vol.96, pp.701-717.
- Stokey, N.L. (1991); "Human Capital, Product Quality, and Growth", *The Quarterly Journal of Economics*, Vol.106(2), pp.587-616.

- Swan, T. (1956); "Economic Growth and Capital Accumulation", *Economic Record*, vol.32, pp.334-361.
- Todaro, M.P. (1994); *Economic Development*, Fifth Edition, Longman: New York&London.
- United Nations Human Development Report 1996.
- United Nations Human Development Report 1998.
- United Nations Human Development Report 2003.
- United Nations Human Development Report 2004.
- United Nations Human Development Report 2005.
- United Nations Human Development Report 2006.
- United Nations Human Development Report 2007/2008.
- United Nations Human Development Report 2009.
- Yülek, M.A. (1997); "İçsel Büyüme Teorileri, Gelişmekte Olan Ülkeler ve Kamu Politikaları Üzerine", *Hazine Dergisi*, Sayı: 6, ss. 89-105, Nisan.
- Yardımcı, P. (2006); *İçsel Büyüme ve Türkiye'de İçsel Büyüme Etkileyen Faktörlerin Ampirik Analizi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi S.B.E., Konya.
- Yayla, A. (1993); *Liberal Bakışlar*, Siyasal Kitabevi, Ankara.
- Yıldırım, K. ve D. Karaman (1999); *Makroekonomi*, E.S.B.A.Ç. Vakfı Yayın No:145, Eskişehir.
- Young, A. (1991); "Learning by Doing and the Dynamic Effects of International Trade", *Quarterly Journal of Economics*, Vol.106, pp.369-406.
- Welch, F. (1970); "Education in Production", *Journal of Political Economy*, 78, pp. 35-59.